

OTABEK JO'RABOYEV,

*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat
adabiyot muzeyi direktor o'rinbosari,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

ADABIYOT TARIXI YARATISHNING MAS'ULIYATI

Adabiyotshunosligimizda mumtoz adabiyot bilan bog'liq tadqiqotlar salmoqli adadni tashkil etadi. Jumladan, adabiyot tarixiga doir ishlar (monografiya, darslik, xrestomatiya va ko'p tomliklar)ning yuzaga kelish an'anasi ham salkam bir asrlik tarixga egadir. Bu borada Fitrat, Miyon Buzruk Solihov, Olim Sharafiddinov, Porso Shamsiyev, Natan Mallayev, Vohid Abdullayev va G'ulom Karimov kabi allomalarning xizmatlarini alohida e'tirof etgimiz keladi. Shuningdek, o'tgan asrning yetmishinchi yillar oxiri va saksoninchi yillari boshida prof. Abduqodir Hayitmetov rahbarligida vujudga kelgan besh jildlik "O'zbek adabiyoti tarixi" esa yo'nalishdagi namunapardoz ish edi.

Mustaqillik yillarida ham bu borada birmuncha kitoblar yaratildi. Xususan, Rahim Vohidov, Husniddin Eshonqulov, Rahmonqul Orzibekov, Botirxon Valixo'jayev kabi olimlarning ishlari sanash lozim. Biroq so'nggi yillardagi ushbu sohada yaratilgan keng ko'lamli darslik sifatida filologiya fanlari doktorlari Nusratullo Jumaxo'ja va Iqboloy Adizovanning qalamiga mansub "O'zbek adabiyoti tarixi (XVI-XIX asr I yarmi)" (Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020, 538 bet, qayta ishlangan, to'ldirilgan ikkinchi nashri) kitobini alohida ta'kidlash kerak bo'ladi.

Birinchidan, ushbu darslik adabiyotimiz tarixidagi tom ma'nodagi qiziqarli va hali to'la kashf etilmagan davrni qamrab olgani bilan ahamiyatlidir. Ma'lumki, to'rt asrlik adabiyotimiz borlig'i, kechmishi va butun masalalarini bir darslikka mukammal tarzda sig'dira olish juda mushkul. Lekin asar mualliflari bu borada eng yaxshi va munosib uslubni tanlashgan. Ya'ni, mazkur davrni eng muhim jihatlari va eng yirik adabiy figuralarni aks ettirishga intilganlar.

Ikkinchidan, sohaga oid avvalgi ishlardan farqli ravishda unda quyidagi masalalar ham yoritilganini ko'rish mumkin:

1) Adabiyotimiz tarixida ushbu davrda yetakchi unsur bo'lgan adabiy muhitlar tegrasida masalalar hal etilgan (Buxoro adabiy muhiti, Qo'qon adabiy muhiti, Xeva adabiy muhiti);

2) Nomi adabiyot darsliklariga kiritilmagan yoki kam e'tibor qilingan adabiy figuralarga alohida e'tibor berilgan (Ubaydiy, So'fi Olloyor, Abulg'oz Bahodirxon);

3) Ilgari u yoki, bu darajada o'rganilgan ijodkorlar shaxsiyati va adabiy merosini yangicha nuqtai nazar bilan baholash (Turdi Farog'iy, Xo'janazar Huvaydo, Amiriy, Munis Xorazmiy).

Bu jihatlar bir qaraganda darslik osha ko'zga tashlanadi. Lekin u bilan yaqindan tanishib borilgan sari, har ikki muallif o'z tadqiqotlar doirasidan kelib chiqqan holda, darslikni imkon qadar qiziqarli va yangi ilmiy faktlar bilan boyitib borishga, soha bo'yicha yetishib kelayotgan bo'lajak mutaxassislar e'tiborini adabiyotimiz tarixidagi eng yorqin va muhim jihatlariga qaratishga harakat qilganliklari seziladi.

Avvalo, darslik "Uqtirish xati" va "Darslik imlosidagi ayrim xususiyatlarga izohlar" deya nomlangan kirish qismlari bilan boshlanadi. Mazkur o'rinlardayoq kitobxon ushbu darslikning asos mohiyati va boshqalaridan farqli jihatlariga e'tiborliroq bo'lishi anglashiladi. Masalan, "Xeva" so'zining yozilishi "asliyatga yaqin" ekani bilan izohlansa, "Navoiy" emas "Navoyi" tarzida berilishini esa Fitrat, Hamid Sulaymon va N. Jumaxo'janing o'z ilmiy asosdagi chiqishlari bilan izohlana-diki, bu dalillar shubha uyg'otmaydi.

Shu bilan birga, har bir mavzu nihoyasida berilgan "Tayanch tushunchalar", "Savol va topshiriqlar" va "Asosiy adabiyotlar" talabalarga mavzuni to'la ravishda o'zlashtirish hamda bu borada kengroq fikr yuritish imkonini beradi. Bu esa har bir mavzu avvalidagi "Reja"ning ne qadar amalga oshirilgani va mavzu bo'ylab tatbiq eta kelinganini ham izohlaydi.

Darslikning dastlabki mavzusi “XVI-XIX asr birinchi yarmidagi tarixiy sharoit, madaniy hayot va adabiy-ilmiiy muhit” deya nomlanishi va taqdim etilishi ham ko‘p jihatdan kitobda yoritilayotgan masalalarga oydinlik kiritadi. Aytaylik, berilayotgan davrlarni yuz yilliklarga bo‘lgan holda har davr boshida berilganida, darslikning umumko‘lami va bir butunligi ta‘minlanmagan bo‘lur edi.

XVI-XIX asr birinchi yarmiga oid asosiy adabiy va tarixiy manbalarning siralanishi, o‘rni bilan mavzuga daxldor jihatlarining tadqiqqa tortilishi, ko‘p sonli adabiyot hamda tadqiqotlarga murojaat qilinib ketilishi, bir qancha o‘rinlarda yangicha qarashu baholash mezonlarining o‘rtaga tashlanganligi mualliflar tomonidan mavzu anchayin chuqur ishlanganini ko‘rsatadi. Aytaylik, bir necha o‘rinlarda prof. Fitrat tadqiqotlariga murojaat qilinishi, uning adabiyot tarixini davrlashtirish va e‘tibor qaratilishi muhim bo‘lgan o‘rinlarga o‘z davridayoq urg‘u berganligi masalasining bayon etilishi adabiyotimiz tarixini asl mezonlar va manbalar qamrovida tadqiq etish nihoyatda zarur hamda ilmiy haqiqatga muvofiq ekanligiga amin bo‘lish mumkin.

Darslikda birmuncha kengroq o‘rin ajratilgan ijodkorlardan biri Zahiriddin Muhammad Bobur. Mualliflar Bobur ijodiyotini batafsilroq qamrab olishga va baholashga harakat qilganlar. Boburning lirikasi va “Boburnoma” asariga ancha keng to‘xtanilgan, munosib baholangan.

Shundan so‘ng Buxoro adabiy muhiti haqidagi mavzular boshlanadi. Unda Xoja, Ubaydiy, Turdi Farog‘iy va So‘fi Olloyor ijodlari haqidagi sahifalar o‘rin olgan. Keyingi o‘rinlarda Mashrab va Huvaydo ijodini tadqiq etishga bag‘ishlangan sahifalar keladi. Qo‘qon adabiy muhiti va uning ijodkorlari – Amiriy, Gulxaniy, Nodira va Uvaysiyga bag‘ishlangan o‘rinlar ham qiziqarli yoritilgan. Xeva adabiy muhiti va uning peshqadam vakillari – Abulg‘ozi Bahodirxon, Muhammadniyoz Nishotiy, Nurmuhammad Andalib, Munis Xorazmiy, Muhammad-rizo Ogahiy haqidagi sahifalar ham ancha batafsil berilgan.

Darslik nihoyasida “Amaliy mashg‘ulot mavzulari”, “Asosiy adabiyotlar”, “Qo‘shimcha adabiyotlar” va “Test topshiriqlari” ilova qilinganki, bu zamonaviy darsliklarga qo‘yilayotgan talablar asnosida mazkur darslik yaratilganiga dalolat qiladi. Shu bilan birga, mualliflarning nafaqat serqirra olim, balki mahoratli pedagog ekanliklari ham oydinlashgan.

Ta‘kidlash joizki, darslikdagi Ubaydiy bilan bog‘liq o‘rinlar va tahlillar yangi ekanligi bilan

ajralib turadi. Shuningdek, So‘fi Olloyor haqidagi sahifalar haqida ham shunday deyishimiz mumkin. Bu ikki ijodkor adabiyotimiz tarixidan mustahkam o‘rin olishi ham ilmiy jihatdan, ham ma‘rifiy jihatdan juda muhim. Bu esa tarixiy adolatning tiklanishi hamdir.

Shu bilan birga, darslikda Mashrab, Uvaysiy va Munis Xorazmiy haqidagi mavzular ham anchayin yangilikka boyligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, bu ijodkorlarning asarlarini tahlil etishda ajoyib misollar tanlab olingan va baholash ham ijodkorga munosib ravishda bo‘lgan.

Darslik yana bir qancha yutuq va afzalliklarga ega. U o‘z sirasidagi asarlarning eng yaxshilaridan bo‘lgan, desak mubolag‘a emas. Shu bilan birga, ayrim mulohazatalab o‘rinlar ham bor. Aytaylik, Bobur haqida berilgan sahifalarda nafaqat boburshunoslik, balki o‘zbek fanidagi katta yutuq “Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi” eslanmagan. Vaholanki, u ikki bora (2014 va 2017 yillar) nashr bo‘ldi. Hamda Bobur devonining qo‘lyozmalari haqidagi o‘rinda (68-69-betlar) kimga tayanilgani havolada ko‘rsatilmagan. Ushbu jihatlar haqida mazkur satrlar muallifining bir necha chiqishlari ma‘lum.

Yoki, Mashrab va Huvaydo avtomatik tarzda Buxoro adabiy muhiti vakillari tarzida ketib qolgan. Masalan, Huvaydoning Qo‘qon madrasalarida tahsil olgani va vodiya nash‘u namo qilgani ma‘lumku. Uni Qo‘qon adabiy muhitining dastlabki namoyandalardan biri sifatida talqin etish, ilmiy haqiqatga zid emas.

Mashrab haqida so‘nggi yillarda uning tarjimai holi bilan bog‘liq ayrim jiddiy chiqishlar qilingan. Masalan, Abdusattor Jumanazarning maxsus tadqiqot kitobi ham ma‘lum. Mana shu jihatlariga biror yerda havola berib, urg‘u berilsa darslik yangiligi yanada ortardi.

Shuningdek, ayrim adabiyotlarni berishda yangilishliklar ham uchraydi. Misol uchun, P.Qayumovning “Xo‘qand tarixi va uning adabiyoti” kitobi “Qo‘qon tarixi va adabiyoti” tarzida 1998 yil chop etilgan deya beriladi (306-bet). Haqiqatda ushbu asar 2011 yil nashr bo‘lgan edi.

O‘ylaymizki, darslikdagi bu juz‘iy kamchiliklar keyingi nashrlarda bataraf etiladi. Bir so‘z bilan aytganda, o‘z sohasining bilimdonlari, zahmatkash olimlar N.Jumaxo‘ja va I.Adizovanning “O‘zbek adabiyoti tarixi (XVI-XIX asr I yarmi)” darsligi ayni vaqtida yaratilgan, mumtoz adabiy merosimizni yosh avlodga targ‘ib-tashviq etish va o‘rgatish yo‘lidagi eng muhim manbalardan biri bo‘lib qoladi.